

МИЛОСАВ БАБОВИЋ

ТЕМА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА У РАТНОЈ И ПОРАТНОЈ ПОЕМИ

— На српскохрватском језику —

Историјска збивања која пресеку устаљени ток живота народа, или га усмере новим путем, стотине хиљада узбуде и изведу на поприште, хиљаде усмрте, хиљаде ојаде, кад из трена садашњости мину у прошлост трају даље у низу видова: пре свега, у *усменом казивању* учесника и *зайисима* из којих настаје мемоарска проза; ако не већ у првом, свакако у другом нараштају настаје *йредање*, засновано на поменутом два извора; у *документима* и *историјској грађи*, који, међутим, мало утичу на формирање представе о збивањима, јер их консултује минималан проценат популације; много је импресивнији одраз догађаја у *ликовној и сјоменичкој уметности* — датумима и херојима; у *делима вокалне и инструменталне музике*. Ипак на стварање представе о епоси најинтензивније утиче књижевност. Милиони европских читалаца нису упознавали време Наполеонових ратова по Тјеровој *Историји конзулства и царства*, или по мемоарима Наполеонових маршала Рапа, Сегира и Мармона, већ по *Вайерлоу* Виктора Игоа, *Освајању шанца* Проспера Меримеа, Стендаловом *Црвеном и црном*, *Баруиу и йейелу* Стефана Жеромског и, изнад свега, по Толстојевом *Рају и миру*. Разлог је томе што документарну грађу читају углавном стручњаци. „Мемоаре може да пише свако”, како је казао Херцен, па и недаровити сведоци, а уметничка дела трајне вредности могу стварати једино моћни таленти. Хиљаде година читају се *Илијада* и *Одисеја* са дивљењем. Водник Константина Симонова који је у Стаљинграду командовао војницима: „Напред, смрти нема!” изразио је јуришни занос ратника аутентичније од стотина усмених и писаних казивања. Уосталом, једино изворни таленат може да смисли незаборавно.

Све казано примењиво је на наш Народноослободилачки рат. Пре свега, треба истаћи да ниједна друга војска у току рата на тлу Југославије

није, као партизанска, у својим редовима имала тако импозантан број даровитих писаца, сликара, вајара, научника, глумаца: Зоговића, Куленовића, Мирка Бањевића, Душана Костића, Јована Поповића, Тасу Младеновића, Ђопића, Исаковића, Мешу Селимовића, Лалића, Ђосића, Ериха Коша, Лопичиће Николу и Ђорђа, Чеда Миндеровића, Ђорђа Јовановића, Влада Поповића, Родољуба Чолаковића, Младена Ољачу, Радивоја Копарца, Радоњу Вешовића, Риста Тошовића, Владимира Назора, Горана Ковачића, Косту Рацина, Матеја Бора, Ђорђа Андрејевића-Куна, Пива Караматијевића, Бранка Шотру, Бору Баруха, Исмета Муџезиновића, Јурицу Рибара, Луку Томановића, Ђура Тилка, Маријана Детонија, Сава Николића, Божидача Јакца, Ива Шубића, Марина Студина, Јована Солдатовића; Шпира Мугошу, Љубишу Јовановића, цели ансамбл Загребачког казалишта!

Овај податак је изузетно сведочанство да је Народноослободилачки покрет девизом „Смрт фашизму — слобода народу!” изразио суштински постулат историјског тренутка и циљ, па зато магијском снагом привлачио све људе одане слободи, верне нашој традицији отпора освајачима. Све што је било прогресивно, храбро, патриотско, борило се тада у партизанским бригадама.

Масовно учешће књижевника у НОБ-у објашњава чињеница да је већина, изузев најмлађи, припадала предратном *Покрећу социјалне лијерајуре*. Један од идеолога Покрета, Отокар Кершовани, у прилогу „Белешка о омладини” /1930/, критикујући „формалну револуционарност Станислава Винавера, Растка Петровића, Рада Драинца” истакао је начело друштвене улоге уметности и захтевао *нову шемајику*: „...Ми постављамо у првом реду захтев за новом садржином... да место егзотичних визија и свемирских екстаза опажамо конкретне елементе свакидашњице и инспиришемо се њима. Нису само љубав и природа извори уметничке инспирације, него и рад у фабрици и њиви, лађа и машина, сиротиште и просјак, болница и улица. Уметност није само објекат уживања и извор зараде него и *снага*”.¹ Нормално је што су људи овакве идејне оријентације и концепције уметности постали „снага” народноослободилачког рата и учинили га доминантном темом у књижевности, сликарству, скулптури, сценској уметности и музици. Ко не памти Ђопићеве „Мртве пролетере”:

„ У нашем крају жијта класају, рукама нашим сијана,
жетива нас чека и ијесма дјевојачка,
вечерња, сјејина, тијана,

¹. Др Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд 1983, 595

*а ми смо њали, друже...
 Мрјиве су руке и мрјиве њушке,
 у смрји се њосјројавамо,
 друџ је уз друџа своџа;
 а њих је било... а њих је било -
 десет њ на једноџа."*

Ко не памти поруку старог Назора сестри, уочи одласка у партизане?

*„Ојаша ме њврдо од кука до врајиа,
 Као некад сеја боланоџ Дојчина,
 С њосјелје ме диџни, њосади на хајиа
 Па ћу и ја џонии црноџ Арајина..."*

Ко не памти поклич уцвељене Стојанке Кнешпољке „Освету, селе освету!”, Кунове мапе „Партизани”, „Тифусаре” и „Збег” Пива Караматијевића, драматичну композицију „Прелаз преко Неретве” Исмета Мујезиновића, „Петметковића” Луке Томановића, Логарову „Четрдесетпрву” ратне песме по напеву руских из времена Октобарске револуције и Отаџбинског рата.

Плејада књижевника бораца и њихових следбеника првих послератних деценија створила је богату литературу о Народноослободилачком рату, у свим жанровима. Из овог богатства наша анализа узима само њоему, и то врхунска остварења, а хронологију њиховог настанка замењује хронологијом подвига народне војске, који почињу на Кадињачи.

2

У поеми *Кадињача* Славко Вукосављевић је Раднички батаљон назвао „заштитницом будућих дана” и „стаза до слободе”. Испуштајући дескриптивне пасаже, детаље фабулирања, треба указати на кључне моменте сижеа дела. Први, сваки металац, пекар и ткач, шегрт и мајстор, из строја пред Штабом партизанским у Ужицу, морао је да одлучи:

*„Измери цену живоју
 и реци —
 вреди ли
 умираји,
 и знаш ли већу лејоју
 до себе друџу даји."*

*А дрӯ су ѓладна и боса деца,
И сан о срећи људско̄ рода,
а дрӯ је жена,
мајка шїо јеца,
а дрӯ је земља,
дрӯ је слобода... ”*

Ових две стотине Срба слуги да можда неће остати ни гласник да стигне одмаклу колону и јави „Батаљон неће стићи”. Знају да су пред силом немачког Вермахта многи велики у Европи поклекли и „пуштају да их газе”, па, дакле, не би било ни њима срамота отступити. Знају да управо због неравне борбе велике и мале силе многи у Србији неће разумети чему пркос пред најјачим, поготову неће то разумети брижне мајке и жене. Нико од блиских, од страха за њихов живот, не може појмити да „Овај батаљон, као руком, стопама пише путоказе”. Само су се они винули до узвишене одлуке — „Људску главу пред силом дићи!”, мада предосећају да већина неће „загрљени са слободом натраг доћи”. И свесни раскорака који деле њихов ниво свести од свих које ће уцвелити погибијом, ратници тоном правдања поручују отаџбини:

*„Рођена земљо! Да није иако,
како би сїтали војници њини!...
Да није иако,
како би сиви,
како би сїпрашени
иенкови њини,
иосїтали мрїви
иламен у њиви
и црни косиур
на ледини!?... ”*

Око незнаног брда, које ће окрвављено ући у историју, као опомена освајачима да се без крви не може газити наша земља, да су деца ненаучена да главе поносито носе, док су им на раменима, поетском имагинацијом окупљена је сва Србија, од чета што журе Лиму, мучене слутњом о злој судбини заштитнице, до старца који пред колибом, далеком три сата хода од Кадињаче, стоји у снегу, слуша хуку битке и рукавом брише очи, и мајке дечака-шегрта што намучен страхом зебњом осаме шапуће:

„Ох, кажи и ти,
бар шайни, Мама,
Сви смо са вама!...”

Трен затим морао је кренути у напад, потрчати у прслим опанцима на смртни јуриш, у име циља који је за њега, нешколованог, и за памћење наше, срочио песник:

„За нове дане,
да свима сване,
да наше сшазе,
пошћени газе,
Да више нема,
гроба до гроба,
и глади покрај
кућнога поља,
да нема шаме,
да нема роба,
да буде појло
од живојша...”

Како је готово цела наша књижевна историја текла у духу Његошевог стиха „Без муке се pjesна не испоја”, Кадињача је Славка Вукосављевића инспирисала за финалне строфе поеме антологијске вредности, равноправно песничком сликом, поруком и мелодијом, чији стихови рањавају тугом, али и усхите поносом што смо се по оданости слободи Кадињачом поравнали са Термопилом. То доживљавам као поруку. *Црвено* на *белини* узоран контраст, у функцији злокобног знака „људског разбојишта”.

За разлику од низа строфа претходних у којима ни стандардна рима-клазула, ни ритам стиховни нису доследни, овде је укрштена рима /абаб/ константна, а комбинација непарних дактилских стопа са трохејским парним одабрана је да дочара краће рафале и пушчане хитце, са ехом:

„Рођена земљо, јеси ли знала?
Ту је појино бајшаљон цео...
Црвена крв је процветала
крз снежни покров леден и бео.
Ноћу је и по завејо ветар.
Ипак на јузу војска корача...
Пао је четрнаестки километар,
ал никад неће Кадињача”.

Песниково предвиђање се остварује. Ма колико се непријатељи из рата и малограђанин, обожавалац „лирских шапутања”, који неће нарушити његов „сити мир”, трудили да Кадињачу заспу заборавом, она ево васкрсава у години јубилеја победоносно завршеног ослободилачког рата, и васкрсаваће у сећању потомака као *Куманово*, *Брегалница*, *Цер*, *Колубара*, *Бојна њива* и *Кајмакчалан*.

3

У лето 1942. трајала је педесет дана фашистичка офанзива на Козару. Четрдесет хиљада немачких, усташких, домобранских и мађарских трупа затварало је обруч око слободне територије, коју је бранио Други крајишки одред од четири хиљаде бораца. Стих Бранка Ћопића „*Један на десет, један на десет, О, зар се и њо може*”, није дакле песничка хипербола, већ одраз реалног односа снага. На Козари се тада склонило збег од око осамдесет хиљада душа. Пробојем окружења Крајишници су спасили једва четвртину, а остали су отерани у злогласни Јасеновац. Потресен ратном драмом Козаре, Скендер Куленовић је испевао поему *Стојанка мајка кнежићољка*.

У *Илијади* Хекуба, кад је видела да Ахил тело сина Хектора вуче око тројанских зидина „Трза седе косе и драгоцени вео баца далеко и горко рида са сином”.¹ У *Библији* бол за изгубљеним породом такође изражава мајка: „Глас у Рами чује се, нарицање и плач велики: Рахела плаче за дјецом својом и неће да се утјешу, јер их нема”.² У српском епосу Мајка Југовића нариче за синовима. Његош је у *Горском вијенцу* мајку заменио сестром. Куленовић се вратио изворном косовском мотиву. Истина, лик је конципирао другачије: док је мајци Југовића „срце препукло од жалости”, Стојанкино срце јадикује, али много више вапије за осветом. То песник истиче већ поднасловом поеме: „Зове на освету, тражећи синове, Срђана, Мрђана и Млађена, што погинуше у фашистичкој офанзиви”. У општој тоналности певања у многим строфама смењује се *нарицање* и *ипреклињање*. Иако уместо традиционалног десетерца, или дванаестерца, Куленовић пева слободним стихом неједнаке дужине, мелодију типичну за тужбалицу остварује *разговором са њокојницима* и *узвиком „јој”*, у функцији иницијалне речи низа стихова:

¹ *Илиада* Гомера, преведенная Гнедичем, Ленинград 1956, 728.

² *Библија*, Јеванђеље по Матеју, гл. 2, ст. 18.

„*Јој, ѿри вука моја и ѿри љуѿе међаве,
хоће мајка да вас изљуби ледене...
Јој, ѿри моје биљеђе од соја,
Јој ѿри љуѿе змије с ѿресоја...
иѿио вас буна куришумском шаром исиѿиса,
Јаој,
гдје сиѿе?...*”

Врисак „јој” одаје бол што матери не зна да ли воде испирају ране синовске, или јој труну поред Дубичког друма.

После рустикалне сцене предјесени кнешпољске, косача што у хладу зреле крушке чекају погачу од првог снопа, следи антитеза:

„*Није ово, дјецо, Кнешѿоље,
Ово је ѿље невоље!...*”

јер нема ко ни косити, ни дјевојке просити, смрт је покосила косаче и младожење и Кнешпоље претворило у гробље. За свој и свенародни јад Куленовићева јунакиња има једину утеху у освети, и песник за њу ствара надахнуту апострофу Козари, колевци хајдука-осветника зулумћарима:

„*Освеѿу, секо, освеѿу!
Окај ми сина Срђана,
Окај ми сина Мрђана,
Окај ми сина Млађена;
Кише је жедно свеѿио Илиње,
а Кнешѿоље свеѿије освеѿије!...*”

Синтагма „света освета” је логички *ѿарадокс*, изражен *оксимороном*. Са етичког аспекта — одрицање Христовог начела праштања, „окретања другог образа”, зато неспојива са *свеѿиошћу*. У овој строфи Куленовић је проговорио његошевски, памтећи стихове о Иванбегу Црнојевићу: „*Иван чашом наздравѿи освеѿије/ Свеѿиѿим ѿићем богом закрићеним*”.

Индикативно је за ауторску позицију што је освету повезао са надом у војску „С оне стране откуд сунце излази”. Стојанкина нада у руску војску заснована је на тврдој вери сина Млађена:

„*Ако ѿгинем, мајко Сѿиојанко,
Мене ће окајати ѿрамајка Русија.
Неће, мајко, дуго ѿѿирајати*”

*чуће се нека ука велика...
Ойшискује се војска голема
од московскога Јерусалима... ”*

Стојанка у војницима руским препознаје синове, па говори:

*„Толика, селе, војска удара,
толико срдийших насрће Срђана,
толико мрџодних намиче Мрђана,
толико крилајших налијеће Млађена... ”¹*

Тако је и било. Стигла је „Несокрушимая и легендарная” Црвена армија, пошто је код Стаљинграда и на Курској Дуги сломила моћни и свирепи Вермахт Немачке, вечито агресорске, чије ратборне добоше и урлике поново чујемо. Стигла је да сједињени са њом осветимо све ране и болове уцељених.

Савременом читаоцу може се наметнути питање: зашто је Куленовић толико строфа продео народном надом на војну силу Русије? Томе могу бити два разлога: први, КПЈ је у прогласима, готову увек, истицала јединство ратних циљева Народноослободилачке војске и Црвене армије у борби притив фашизма, и то уверење су усвајали не само борци, већ и народ на ослобођеним територијама. Други разлог, у кризним моментима историје у нашем народу се увек изнова буди потреба ослонца на највећи словенски народ, који је до сада поразио све претенденте на владавину светом, чија је држава још почетком осамнаестог века преузела обавезу заштитнице Балканских Словена.

Имајући на уму време када је настала, Куленовићева поема изне-
нади особеним својством: нема величања ни Комунистичке партије, ни
Врховног штаба, ни команданата. Певање је аутентични израз народне
свести и осећања, исказаних уверењем да за слободу, као примарни атри-
бут достојанства јединке и народа, ниједна жртва није превелика. Зато
Стојанкина ојађена душа ипак поручује Козари:

*„Кад би се ушроба моја оилодила,
ја бих шри Млађана,
и шри би Мрђана,
и шри бих Срђана*

¹ Овај јако експонирани мотив Јован Деретић није приметио, или га је намерно прећутао.

*йородила
и љуџом дојком задојила
и сва љри љеби йоклонила!"*

А Козара у поеми није само станиште, већ и симбол слободе.

4

На покољ српског народа у Лици, Крајини, Кордуну, Банији, одазвао се часни и храбри хрватски песник Иван Горан Ковачић. Његова поема *Јама* је уметнички казана неопозива оптужница и пресуда усташком варварству. Нажалост, остаће и једина у хрватској поезији, јер ће по вољи КаПе и врховних институција власти СФРЈ геноцид над српским народом постати забрањена тема. Као што су јаме, пуњене живом српском нејачи, тајно али програмски забетониране, да не буду места одавања поште жртвама, тако су директивама дискретно упућиваним, мада у функцији забрана, покривани са девет застора апокалиптички ужаси Глинске цркве, Јасеновца, Пребиловаца, Голубњача. А све се објашњавало паролем „Братство-јединство”, кога, у суштини, није било, нити могло бити. Горан је схватио и осетио да су од усташких зверстава проврела таква врела мржње и жеђи освете због којих ће и у будућности заједнички живот бити само принуда. То је експлицитно казао стиховима:

*„Зар има мјесто болова и мука,
Гдје љри, љри, сирада човјек жив?...
Зар има мјесто гдје ље ључе рука
и живиш с оним који љи је крив?”*

Горан је већ првим стиховима открио патолошке нагоне сународника, што се хвале „тисућуљетњом културом”, а садистички *којају очи живим жрџвама*:

*„Крв је моје свијејло и моја љама.
Блажену ноћ су мени искојали...
Крваву зјену у мозгу, ко рану.
Моје су очи згасле на мом длану.”*

Садизам се испољавао још морбидније у наредби жртви да својом обамрлом шаком згњечи ископане очи!

Горан је први, и једини,¹ назвао усташе „крвницима”, наиме целатима и оставио опис грозног покоља у Глинској цркви:

*„Последње свијећило њрије сџраине ноћи
 Био је бљесак муњевииа ножа,
 и бијела, бијела крвникова кожа;
 јер до њаса сви су били ѓоли,
 и њако наћи очи су нам боли...
 А кроз њај њак’ о бљескови су њекли,
 врискови друћих мученика сјекли”.*

Заливајући стихове крвљу покланих, окадио их је и грким мирисом спаљених српских села, у којима више никад неће бити свадбе, бербе, сијела, неће се љуљати колијевка, неће мјесечина поређати сокацима сјенке дудова, речју, гдје је смрт пожњела све што је живот сејао.

Грозне призоре покоља и паљевина песник прекида сликом партизанског напада, сликом симболичном и фактичком, јер од уништења српски народ у Крајини спасио је долазак партизанских јединица из Србије и Црне Горе. Горанов јунак — слепац тетурa ка паљби и поклицима, слутећи: „Бој се бије. Освећник се јавља”:

*„Браћо рођена, незнани јунаци,
 Тко је њо њјево? Тко ми ране њреви?
 Оћуишх на челу меку руку жене:
 Сладак ѓлас зачух „Парћизани, друже!” ...
 Руке се моје њрема ѓласу њруже,
 без рјечи, досећних њежно лице
 косу и њушку моје видарице...”*

Семантиком и сликом ове строфе песник је остварио преокрет у певању: уместо лелека од мука, злокобне хуке пожара — песма. Уместо задавања — превијање рана. Лик девојке, посебно епитети *мека* рука, *сладак* глас, *њежно* лице уносе у стихове лепоту и благост живота, мада лик садржи елеменат контраста, који је наметнуло време: уз вечни мотив лирике *девојачку косу*, бочи се — *њушка*! Најзад, овај тренутак као да је ублажио трагику јунака-жртве, па емфатично звуче његове последње речи:

¹ То истиче Мирко Бањевић у поеми *Суијеска* стиховима:

*„а једна рука над Србима сама
 није у сузама рејке...”*

„Тко сїе? Одакле? Не знам, али се ѓријем
 На вашем свијетлу. Пјевајїе. Ја ћуїїм
 Да сад їек живим, макар можда мријем.
 Свеїу Слободу и Освеїу слуїїм...”

Речи *Слобода* и *Освеїа* Горан је написао великим словом, као и Скендер Куленовић. И атрибут „света” свакако припада и освети. Ова коинциденција схватања, ма како деловала неочекивано, уствари је израз етничког става обојице песника да се битка за слободу тешко може одвојити од освете *изродима*, који су са насладом мучили суграђане само зато што су други народ и друге вере. Схватање двојице песника, и то Хрвата и муслимана, има и хуманистичку мотивацију: згражавања над злочинцима који су унизили људско биће, чак и основна духовна својства његова сурвали испод прага анималног. Јер звери не муче плен.

Горан Ковачић није могао ни слутити да ће „крвнике” мимоићи освета. Да ће прећутно бити амнестирани, вољом политичког тела у коме је пресуђивао њихов сународник, свемоћан од две функције — партијске и војне. А песник ће, на несрећу, доживети судбину јунака своје *Јаме*: заклаће га четнички нож у дане битке на Сутјесци. Ипак пре зато што је Хрват, него што је партизан, иако су истог дана ликвидирали и Црногорца др Симу Милошевића.*

5

Сутјеску, на којој се прекинула песма Горанова, опевао је Мирко Бањевић. Циклус од седамнаест песама, обједињен темом, настајао је од 1943. до 1961. године. Од њих су најбоље: *Сријемуша*, *Ко ће кога*, *Зайањена ријека*, *Рука*, *Од їуђе бисерје*, *Сава*, *Нађе очи своје*, *Разговор кос-*

* У књизи *Сутјеска* објављено је сећање Љубице Карабеговић, партизанке, на овај трагични тренутак:

„... Четник се обрати Горану:

— А ко си ти, је ли?

— Ја сам Горан Ковачић.

— Види ти њега! Усташа?

— Не, то је хрватски песник, човек који није хтео да се помири са зверствима усташа, па је пошао са нама Србима у борбу против њих и окупатора — викну Симо тако снажно да смо се тргли, изненађени откуд толика снага у тако сможденом организму овог старог човека.

— Показаћемо ми њему његову борбу! Пошао с песмама да се бори, — поче да се издире ово страшило...”

/Сутјеска, Београд 1973, НИП „Монос”, 135 стр./

ишију, И што је слава. Не следећи песнике којима је Сутјеска стално у хероичном ореолу, Бањевић је у поему унео неколико мотива који чувену битку чине стварноснијом и људскијом: *жлад, ситрах, егоизам, релативности славе.* Певајући тривијално сријемуши благодарним тоном што је дајући залогоје малаксалим од глади борцима уливала кап снаге да маршују и ратују, песник ју моли:

„Од боје
штовоје —
злати жњевене —
не дај да
лица позелене!”

И захвалан је што је простирка уморном, њен бусен јастук за главу клонулу, мелем за рану незараслу, и покров кад се опрости од живота.

Пјесма *Ко ће коџа* значајна је са више аспеката, пре свега са антрополошког и етичког. Лирски субјект, гладни војник, осећа сву муку „слабости којима смо земљи привезани”, па ипак поставља кардинално питање: хоће ли достојанство човеково остати неокрњено, ако глад победи његов дух?

„И ко ће коџа:
ја или она?
Јесам ли изгубио лик?...”

Управо завршно питање себи сведочи да је личност изграђених моралних начела која и у околностима егзистенцијалне угрожености опомињу свест стрепњом за „људски лик”. Веома сублиман израз комплексности човекова бића. Јер постоји и скала патње. Муке од ране лакше је поднети. Рана је залого поштовања сабораца, и самопоштовања. Глад, напротив, понижава. Песник ипак није подлегао уобичајеној за партизанску средину идеализацији човека, у духу девизе Горког, напротив оголио је биолошко својство врсте:

„Кријем парче у џебу
Кријем да не види друџ
а учио га како се
све међусобно
равнојравно дијели
и како ће ипак бити
свијет цијели...”

У књижевном делу све компоненте лика — мисли, емоције, поступци — имају *ишиско* значење. То експлицитно казује стих: „Али ни мени не дају они”. Наравно, ово не значи унификацију индивидуалности, ма како стварносне околности биле детерминантне. Бањевићевом ратнику је алиби за морална колебања — *циљ*, а да би се стигло циљу, мора се опстајати: „*Ја хоћу да њређем и овај њројланак*”. Несклон глорификацији, али диспониран за медитацију, Бањевић у егоизму сагледава енигматичан феномен: са егзистенцијалног аспекта *ѡозиѡивноѡ*, а са духовно-етичког — *неѡаѡишвноѡ* предзнака. Међутим, на нивоу друштвене историје означио га је као деструктивни фактор који ће разорити главну идеју Народноослободилачког рата — стварање друштва слободних и равноправних!

Песма *Рука* евоцира мотив из „Мајке Југовића” /Дамјанову руку/, само ову руку не доноси гавран, већ топовски ураган. И рука је девојачка, рука болничарке, која је „Час пушку грабила /час завој бијели/ и хитра као срна хитала/ да друга замијени/ да рањеног исцијели”.

Горки стихови *Од ѡуѡе бисерје* инспирисани су трагичном погибијом Горана Ковачића. Није ми познато да ли је још неки наш песник тако ожалио (ако је ово права реч) часног и храброг хрватског књижевника и борца, који је и старог Назора убедио да крене у бој против „црног Арапина”:

„*Свуда је јама
и клање и ѡама
и ране разриѡе, јеѡке
а једна рука над Србима сама
ниже у сузама реѡке...
Једне су браѡске
задрхѡале ѡруди
ѡроклеле домаћи несој
дубоким криком ѡѡо срце сѡјуди...*”

Ауторов пијетет према саборцу — песнику, који се у страхоти усташке инквизиције усудио да напише поему већ насловом одређене оријентације, кулминира у стиховима о Горановој бизарној смрти: цео екран слике покрива грло — рез од ножа, нагроњао спеченом крвљу:

„*Ко лиѡѡе кад сѡресе
јесен.
Сад Горану ѡрлом, сред ѡоре лисне
осуле се
кржаве ресе...*”

У песми о Сави, коме није потребно казивати презиме, јер је био један у партизанској војсци, Бањевић не гради лик елементима већ испеваних песама: као јуриша, скаче на тенкове, гласом таласа горе, — не слика га ни у каквом активитету, можда намерно, ради контраста већ формираној представи о „нашем Чапајеву” већ „*нагло, гдје је вајра
џрло жеџла*”. Али уверен да је ова смрт почетак бесмртности, песник интуитивно, али свесно, преузима модел сликања из народне песме:

*„Небо се нагло, Зеленгора слегла
да виде човјека последњи сијев.
Јунака жали
и гора и шрава
и шама
зали видик цио...”*

Једино реалан детаљ слике је стих „*Блузом огорели колуџи љра-
ха*”, а остало је упадљива позајмица из песама о погибијама епских јунака: бојни коњ, и то *белац*, крвавих узенгија, пуста седла, и њишти за господаром. А Саву као да је сан преварио, а очекивани круг сабораца замењује природа — типска епска персонификација: планина се *нагла*, шума *ране хлади*, борови *сџражаре*, а јеле *дуге власи расилеле*, као што су у песниковом завичају одвајкада чиниле жене од туге за изгубљеном мушком главом. И тама сунце заклања — знак туге.

Климакс поеме су две завршне песме, *Разговор косиџију* и *И њо је слава*. Као Одисеј у разговору са сенима Ахејаца, изгинулих под Тројом, Бањевић се враћа Сутјесци када су се у њеним шумама још белеле кости несахрањених бораца. Али „*Разговор*” је грехота само интерпретирати, њен текст треба анализирати, то заслужује као једна од најуспелијих песама наше ратне поезије.

Време *разговора* је *ноћ*, а штимунг *сан*, као у бајкама и легендама. У дијалог са сенима се уплиће песниково „ја”, једном, што су захтевала два разлога — да својом визијом буде трансмисија за наш *доживљај* сусрета, и да покаже како мртви са Сутјеске њему нису једино *шема џесме*, него браћа, ближи од многих живих, зато и експонира јединство са њима. Песник поставља костима исто питање: Ко су? А кости у одговору не казују лично име, већ име бригаде — србијанске, далматинске, херцеговачке, црногорске, банијске, крајишке, и сваки одговор прати *узречица* типична за говор краја: *шјор, рођо, друшкане, болан, мали*. Овакви пришивци недостају у одговору *зглоба* из прве пролетерске, свакако зато што је њено име надрегионално и наднационално. Одговор сени Друге пролетерске, коју песник назива *србијанска* је модификовани стих

познате песме „Ој, Мораво”. Ни сјени црногорских бригада, Четврте и Пете, немају одговарајуће пратилачке узречице. А могао је Бањевић користити „Чоче”, како Црногорце често зову други. Међутим, њих две и Седму крајишку бригаду песник је издвојио од осталих атрибуцијом: Четврту је назвао „весела снаго” и „сјекла”, Пету, чији је борац био, „стравна”, а Седму крајишку „љута”.

Иницијални стих о Првој пролетерској „*Из које чисином ко длан?*” подтекстом је еквивалент храбрости: кост на чисици значи да борци нису тражили заклон, јуришали су прсамице, и гинули. Строфа о Првој далматинској глаголом „утопити се” и посебно одговором који „*замире у њени*” наговештава читаоцу да се пре Сутјеске борила и тонула на пучини јадранској. Узречицом „*Ој, Мооо...*” Друге пролетерске и завршним стихом „одговара мртви *њој*”, Бањевић је хтео да експонира две особине националног карактера Србијанаца — дар за песму и *српски инаџ* да на муку одговори песмом. То је осетио чак и плашљиви талијански кореспондент са Кајмакчалана, који је писао: „А Срби, јуришају, *њевају* и гину...”

Ко је био борац Четврте црногорске признаће да се два боља епитета нису могла одабрати, посебно други, у значењу „прегалачка”. Атрибут Пете црногорске бригаде може се разумети двојачко: да је уливала „страву” противницима, али може комуницирати са стравичном сликом „гомила мртвих” у другом стиху. А масовно гину једино јунаци. Епитет Седме крајишке корени се у епској поезији, у синтагми „крајина љута”, значењски ратоборна и непокорна. У строфи о Осмој банијској привлачи пажњу прилог „*свуд*”, којим песник имплицитно говори да су свуд стизали и кости остављали.

А стих „*Из свих шџо бијасмо мосџ!*” завршне строфе обједињава певање композиционо и симболично лексемом *мосџ*: све несахрањене на гласовитом бојишту крепко је сједињавала идеја борбе за слободу. Живи, доиста су били *мосџ* ка јединству, и што је значајније, *мосџ* на путу ка будућем свету, који је у замисли био тако праведан и заносан да може искупити погибије ратника на Кадињачи, Козари, Неретви и „стравној” Сутјесци.

Песма *И њо је слава* је антитеза, можда свему што је опевало Сутјеску. Асоцира Верешчагинове ратне призоре. Гради узоран парадокс: слава битке је општепризната, а плаћена је хиљадама грубо обичних смрти момака, од којих је остала само:

„*Косџ у ѓрмену
крв на камену
ѓроб без имена*”

и *што* *ће* нема —
то је слава...
Што си изломљен
што си остављен —
што си незнан
што си *презван* —
и *то* је слава...
Кућа без шљемена
лоча без *омена* —
и *то* је слава”.

Изостала је свака хероика, свака патетика, свака лакировка, а остала гола трагика човекова, дуги низ губитака, увреда и несрећа: рањен остављен — деманти хвале да „рањен друг не сме остати неизнесен са бојишта”; ускраћена радост имати децу, наследника, симболизована „кућом без слемена”; *презван*, јер медаљама се ките живи, а имена бригада *преузимају* они који нису били бој на Сутјесци; заборављена од потомака, па и од живих сабораца, највиша жртва — драги, једини живот. Жртва за слободу достојна је славе, то нико не пориче, али покојници гусле не чују; слобода припада живима, којима — песник слуги — смета осећање да су *дужници мртвима*, и стражарни егзистенцијални нагон реагује *заборавом*. Sic transit gloria mundi!

Песму је писао очевидно разочаран борац. Гнев његов изазива неостварење прокламованог програма. Песникова реч је свакако извесна истина о Сутјесци и судбини ратника. Али необухватна. Јер када се о овом предмету размисли разборитије и свестраније, прихватљивија је мисао о слави као духовној категорији, која може бити веома некохерентна земаљским мерилима и обележјима. Пре тридесет година био сам на Маратону и Термопилском кланцу. Верући се клисуром дрхтао сам од узбуђења, од очекиваног сусрета са митом. И гле, Леонидин гроб изненађујуће неугледан! Невисок надгробни камен, давно зарђала гвоздена ограда, ни мача, ни штита, ни ловорика. А околу, по кречнобелој земљи отисци козјих папака... У почетку сам био фрапиран, ожалошћен. Зар се Спарта тако одужила свом најславнијем војсковођи? Касније је синнула мисао: Ипак ђаци света уче напамет његову поруку отаџбини: „*Пуџиче, њођи у Спарти и кажи да смо овде сви изгинули, њокоравајући се њеним законима*”! Ето, то је бесмртност.

У Бањевићевој „Сутјесци” запажа се један погрешан избор јунака — Веселина Маслеше, који неправедно стоји уз Саву и Горана. Вероватно је недостатак информације да је Маслеша заробљен на

Сутјесци разлог грешке. Јер Бањевић у песми види Маслешу погинулог: „Маслеша лежи покрај пута...” *

6

Пјесма о биографији друџа Тита Радована Зоговића неминовно отвара књижевно историјско и естетичко питање корелације избора теме и поетског проседеа који реализује тему. Конкретно, Зоговићева поема има „два века”, у постојању: први, када је истицана као узор ангажоване поезије, хваљена у критици, рецитована на свим трибинама од Марибора до Битоља, превођена у свим социјалистичким земљама и западноевропским у којима је деловао антифашистички покрет отпора. Други, када је усвојена информација, непознатих књижевној критици и читалачкој публици, Тита оголио у Јосипа Броза, открио вапијући несклад између биографије јунака и апологетског тона певања. Нова сазнања су условила негативне оцене *Пјесме*.

У доношењу судова са историјске дистанце о појавама, истине ради, морају се имати у виду разлози њиховог настанка и шта су значиле у време настанка. Оваква позиција чува критичара од једностраности или пристрасности, а читаоце од лаког мењања мишљења о вредностима. Када је реч о Зоговићевој *Пјесми*, потребно се уживети у околности у којима је стварана. Писана је 1943. године, када су се збиле две најкрвавије немачке офанзиве, Четврта и Пета, програмиране да униште Народноослободилачку војску. Међутим, партизанске бригаде су одолеле, најубојитијим оружјем — јунаштвом, разбуцале планове вермахтове „Операције Шварц”, иако је 130.000 непријатељских војника нападало на 16.000 партизана. Опет „Десет на једног!” И поред болних жртава, победа на Неретви, разбијање талијанске дивизије „Мурђе” и четничких корпуса на Чечеву, Главатичеву и Калиновику, *судбоносна њобода Преје њролејтерске на Балиновцу*, када је сломљен немачки обруч, снажно су осоколили партизанско самопоуздање, распалили пркос према противницима, изазвали понос. Све је то Зоговић доживео, и свакако емотивније од других.

Поред овог, треба подсетити да је Зоговић био најортодокснији представник Покрета социјалне литературе, која је усвајала револуционарно естетичко начело — „Поезију преобразити у оружје идеологије”. То начело је најуспелије формулисао Мајаковски, стихом: „*Я хотел бы к штыку приравнять перо*”/ „Хтео бих да перо с бајонетом

* У књизи *Сутјеска* и Маслешино име стоји међу „погинулим на Сутјесци борцима, проглашеним за народне хероје” /Цит. дело, 146. стр/.

изједначим”¹. Зоговић тежи истом циљу. Зато је његова писаћа машина постала „*машинка*”, а прва строфа *Пјесме* — „*врели рафал у стићу*”. Афористички стих Мајаковског преиначен је у складу са новим оружјем, али је смисао истоветан. Уосталом, једно од начела револуционарне концепције уметности формулисао је сам Зоговић: „Умјетност рјешава само оне друштвене задатке који се дају рјешити само умјетношћу”. Најзад, као доследни комунист, Зоговић је сматрао природним да врховни командант Народноослободилачке војске буде оличење не само њено, већ и целог народа, чак и земље на којој живи! Са историјске дистанце то, наравно, изгледа неприродно, апологетски, међутим, не би било тешко доказати да је песник изразио колективно осећање партизанске војске према Титу. Свако ко је тих година изговарао Зоговићеве стихове:

„*Тито, што смо ми све! —*
и војска, и земља, и гора!”

сматрао је песников суд неспорним, усвајао га, чак се и дичио идентификацијом са врховним командантом. Поготову се ово може рећи за ратне јединице, где је у сваком борцу изазвала гордост ефектна слика завршних стихова строфе:

„*Он је —*
ваш ужас,
Он —
заносни наши јуриши
по просирици
ваших
шињела и шатори!
Поглавља књиџе о Титу —
то је ваша прва,
ваша друга,
четврта,
петта
офанзива —
ми ни једном нисмо остали без штића!
Погледајте засјаве наше,
изрешетане ко решетца,
чишћајте:
ту ише —
животиис Тита!”

¹ В. Маяковский, Полное собрание сочинений, Москва, 1957, 8, 236.

Са историјске дистанце лако је запазити да је Зоговић преценио личност врховног команданта и створио *идеализован лик*. Прво стиховима да је у тамници,

*„... неуморни сужањ,
на Марксу и шаху учио како се руководи бићком”.*

Полазећи од чињеница, намеће се други закључак: да су једино директива и идолатрија могле прогласити Тита „инспиратором и реализатором свих наших победа”, и војсковођом. Јер партизанским бригадама су командовали Коча, Пеко, Данило Лекић, Петар Драпшин, Коста Нађ, борци Шпанског грађанског рата и официри Републиканске армије, и наши „Чапајеви” Сава Ковачевић, Симела Шолаја, Владо Шегрт. Врховни командант је у Штабу имао генералштабне официре Арса Јовановића¹ и Велимира Терзића. И, што је најпресудније, у свим јединицама одважне и пожртвоване комунисте, скојевце, патриоте ванпартијце. Са таквом војском и командантима се и могло успешно ратовати и извојевати победа. Зато је неприродно приписивати заслуге и славити једног — врховног команданта.

Већи је песников промашај што је Титов лик обдарио митским реквизитима:

*„Трагаиш њо шексџу лажи —
На сџијењу Прења, Зеленгоре
расџу
оџисци
Тџивоџ коња койџа...”*

Цитираним стиховима поравнао га је са Марком Краљевићем, јер само је његов Шарац остављао трагове копита по каменитим површима српских планина. У овом имплицитном поређењу нема осећања мере, јер Марко нема себи равног јунака у целој српској епизи! Паралела је тим

¹ Арсо Јовановић је већ у Ужицу именован за начелника Врховног штаба. Његову улогу у НОР-у историчар Мишо Лековић је оценио смелим судом да је „Стратегијске одлуке Јосип Броз доносио на основу анализа и предлога Арса Јовановића”. Уосталом, и Тито га је назвао „својим главним војним саветником, иницијатором крупних операција и њиховим планером” /Политика, 21. мај 1995,12/.

неочекиванија што је Зоговић био професор матерњег језика и књижевности, одлично познавао наш народни епос и написао о њему неколико значајних расправа.

До које мере идејна индоктринација и тенденција да се уметност подреди „друштвеној поручбини” могу блокирати рационални фактор у стваралачком проседеу, евидентно је из стиха о Титу у *Дружој њјесми*: „Он се родио *свейо* из прве ћелије КаПе...” Јер депласирано је приписивати „светост” КПЈ, када је једно од суштинских начела сваке КП — *аџеизам*. Неспорииво у било ком контексту!

Још један суд о Брозовој личности и историјској улози је очевидно нетачан. За песника,

„ *Тийо* је —
џразакоп наш душману не ѓовјеџиш.
Он џркос наш.
Он џравеза наша,
он џравјера
у Русију вјечну...”

Зоговић, наравно, 1943. није могао знати да ће Тито бити не „правјера”, већ „невјера” која ће удворичком политиком према Британији и Америци затровати наше односе са Русијом, на несрећу, задуго. Међутим, Зоговић је знао да Јосип Броз потиче из народа који је вековима верноподанички служио германским владарима и Ватикану. Према томе, без „пркоса” „говиио душману”. Отуда је било сасвим неосновано црногорско и српско русофилство приписати народу, који ни власт, ни школа, ни католичка црква, па ни кућа, нису учили *љубави и вјери у џправославну Русију*. Напротив! Зато песник није имао разлога да свом јунаку подари ни први, ни други стих. Речју, цела строфа, иако искрено срочена не плени читаоца, јер осећа да је заснована на неистини.

И поред свих разлога који објашњавају ауторово психичко инспиративно стање у фази стварања *Пјесме*, савремени читалац, поготову критичар, не могу се поистоветити са сазнајно емоционалном амплитудом људи ратних година, зато доживљавају Зоговићево дело са полемичним приговорима. Са овог гледишта, најупадљивији недостатак поеме је у томе што је *ауџорска фасцинација Тийовом личношћу неђовом хийтерболичном фиђуром закљонила Народноослободилачки рай*. Ова замена улоге јединке, макар и вође, и колектива — народа, неједнаких по значају, условила је вештачку слику епохе. А вештачки је и песников суд да

смо у Титовој личности сви постали „виши за људску главу”! Овакви екстремни чине *Пјесму* типично агитпроповском поезијом, што подрива њену укупну вредност.*

* * *

Изучавање књижевних дела делимично или у целини насталих у околностима ратних година, поред нормативних, занимљиво је и са ова два аспекта: психоинспиративног стања уметника у стварању, и читалачког или слушатељског доживљаја текстова. Дуготрајне енормне прилике — маршеви, глади, жеђи, бојеви, страх, мржња противника, смрти другова, радости победа, и што си остао жив, лепог сусрети у народном веселу ослобођених крајева, интимне чежње, све је то стално узрујавало, интензивирало осећајност, распаљивло жар стваралачког нагона. Зато су та дела, и поред специфичности, по многим својствима сродна. *Темајски се корене у реалним збивањима; од садржине зрачи снажна инспирајивносћ, сјрасносћ на целој скали људских моћи и хћења; јака вера у неку исћину; јасна ћорука и брићка ћесничка реч.*

Овим својствима свакако су била блиска свести и емоцијама реципијената и зато имала изузетно успешан пријем: ретка је публика тако жељна песничке речи и диспонирана да ју памти, као борци народне војске, наравно мислећи о целини. Оцена може деловати пренаглашено али је истинита. Када се прегледају четни и батаљонски *билћени*, бригадни и дивизијски *листови* и *часојиси*, изненади број песама. Осећајући да живе у историјском времену и учествују у борби за увишене идеале, многи су своје усхићење изжавали стиховима.

Поезија настала у рату умножавана је и, у затишјима, читана на састанцима „културно-просветног уздизања”, рецитована на приредбама, у бивацима, поготову у тек ослобођеним варошима и селима. Казивали су је глумци, ако их је било, или студенти и ћаци даровити за поезију и рецитал, а таквих је увек било. Памтили су се стихови, само не бубачки, већ жудно упијани. За борце су били хлеб насушни духовни, крепили, отварали перспективу ка циљу; уцвељеним су звучали као задушни

* Зоговића је убрзо послератна стварност наша освестила. Осетио је неодољиву потребу да се самокритички обрачуна са заблудом. Песмом „Тужба сирмака Микаила Јовановића” у збирци *Књајеска канцеларија* показаће друго лице обожаваног „врховног команданта”, поредећи га са деспотом и турским вазалом. „чалмашом” Милошем Обреновићем. Ова паралела је, иако алегорична, сасвим прозирна и уверљива, само Турке треба заменити Американцима, а Милошеве апсане. дегенек. мацке и „опецање глава” — Голим Отоком.

помен њиховим покојницима. Поезија је доиста постала — *снага*! Као што је маштао Отокар Кершовани.

Недавно је *Полиџика* објавила чланак „Какве је ударце трпело образовање”, поводом изостављања из ђачке лектире књижевних дела о НОР-у, с мотивацијом да „немају уметничке вредности”. Очевидно је неком потребно да у душе младих нараштаја угнезди само поезију типа „Врати ми моје крпице”. Теза о малој уметничкој вредности је не само нетачна, већ и злонамерна, јер за обавезну лектуру бирају се врхунска дела, а њих су стварали неспорно талентовани песници, приповедачи и романсијери. Време од пола века довољна је дистанца да се брижљиво изуче и савесно оцене и Народноослободилачки рат и уметност инспирирана њиме — најтрајније сведочанство о епоси и људским судбинама.

Милосав Бабовић

ТЕМА НАРОДНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ В ПОЭМЕ НА СЕРБОХОРВАТСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Исторические события сильно влияющен на общественное развитие одного народа, раньше или позже становчтся темой в искусстве этого народа. Именно так Народноосвободительная война Югославии вдохновляла на творчество ряд художником еще в годы борьбы против фашистких окупантов.

Кстати сказать, в истории югославских народов не было общественного движения, привлекшего, подобно НОВ, в свои ряды такое число поэтов, живописцев, актеров, режисеров, скульпторов.

По окончании войны почти два десятилетия Народно-освободительная война была доминирующей темой в югославском искусстве, темой на которую созданы шндевры поэзии, прозы, из образительного искусства, как произведения Славка Вукосавлевича, Скендера Куленовича, Радована Зоговича, Горана Ковачича, Десанки Максимович; романы Бранка Чопича, Михаила Лалича, Добрицы Чосича, Оскара Давичо, Младена Олячи; полотна Исмета Муезиновича, Джорджа Куна, Пива Караматиевича, Петра Лубарды, Саввы Николича, Мариана Детония, Бранко Шотре, Джура Тиляка, и др.

В предлагаемой вниманию читателя статье автор анализирует отображение солдатского и народного подвига и потрясающей драмы в лучших поэтических произведениях жанра *поэмы*, конкретно “Кадинячи”, “Стоянки, матери кнешпольки”, “Пещери”, “Сутьески” и “Песни о биорафии товарища Тито”.

Статья писалась по поводу пятидесятилетия освобождения Югославии от германских, италянских и венгерских захватчиков.